

R E C E N Z J E

1. W. Den Boer, Scriptorum paganorum I-IV saec. de christianis testimonia, editio altera, Leiden 1965, J.E. Brill, Textus Minores II, s.48.

Kilka refleksji nasunęło mi się, kiedy zaznajomiłem się z wymienioną wyżej niewielką książeczką holenderskiego autora W. Den Boer'a - "Świadectwa pogańskich pisarzy I-IV wieku o chrześcijanach". Wyszła ona w nowej, zapoczątkowanej w 1948 roku w Holandii, serii pt. "Textus minores in usum academicorum", stającej godnie obok serii niemieckiej pt. "Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen", wychodzącej już od początków naszego stulecia i kontynuowanej do obecnej chwili. "Kleine Texte" liczą już około 200 tytułów.

Koncepcja redakcyjna obu serii jest podobna, a cel ten sam: dać wykładowcy, a przede wszystkim studentowi materiał źródłowy w formie oryginalnej, tj. w języku, w jakim on powstał, do ćwiczeń seminaryjnych i do własnego, pogłębionego studium. Żadna seria nie daje komentarzy do tekstów, gdy zaś chodzi o oprawę redakcyjną i wydawniczą seria niemiecka jest dokładniejsza i bardziej precyzyjnie podaje metryczkę każdego poszczególnego tekstu. Tematyka obydwu serii jest wszechstronna i obejmuje językoznawstwo, historię literatury i kultury, religioznawstwo i teologię, prawo kościelne i świeckie itp. W serii "Textus minores" poświęcono sporo zeszytów antykowi chrześcijańskiemu i grecko-rzymskiemu, jak np. Leges Barbarorum /z. 3/, inskrypcje oskijskie i umbryjskie /z. 11/, stary język frygijski /z. 12/, dialekty greckie /z. 14/, Tertuliana "De testimonio animae" /z. 18/, akta i symbole synodów IV w. /z. 19/, Melitona z Sardów "Homilia paschalna" /z. 24/, Ps. Dionizego Areopagity, "De caelesti hierarchia" /z. 25/, Juliana Apostaty Listy wybrane /z. 27/, epigrafika /z. 31/, List do Diogneta /z. 33/, Tabliczki mykeńskie /z. 39/ itd.

Zbiorek Den Boer'a nie jest pierwszym tego rodzaju zestawie-

niem świadectw pogańskich o chrześcijaństwie. Poprzedziły go wybory z poszczególnych autorów, przede wszystkim tych, co obszernie wypowiadali się o chrześcijaństwie. Tak np. wszystkie osiągalne dziś wypowiedzi Porfiriusza zebrał ongiś Adolf Harnack: 1/ Porphyrius "Gegen die Christen", 15 Bücher. Zeugnisse, Fragmente und Referate. Abh. der königl. Preuss. Akad. der Wiss., 1916, Philos.-Hist. Kl., Nr 1; 2/ Neue Fragmente des Werks des Porphyrius gegen die Christen. Sitz.-Ber., Berlin 1921, 266-284. Cały ten materiał, dotąd bardzo trudno dostępny, dziś dla każdego czytelnika z łatwością stoi otworem w przedruku anastatycznym: Kleine Schriften zur alten Kirche. Berliner Akademieschriften. Mit einem Vorwort von Jürgen Dummer. Fotomech. Neudr. aus den Abhandlungen und Sitzungsberichten der Preussischen Akad. der Wissenschaften, Leipzig 1980, Zentralantiquariat der DDR, t.I-II.

Ataki zaś Juliana Apostaty na chrześcijaństwo zebrał K.J. Neumann: Iuliani Imperatoris librorum Contra Christianos quae supersunt ed. K.J. Neumann. Scriptorum Graecorum qui Christianam impugnaverunt religionem quae supersunt, fasc. 3, Leipzig 1880.

Te pokaźne zbiory uutorowały drogę autorom pogańskim do antologii źródłowych dotyczących historii starożytnego Kościoła. Najobfitszy zestaw materiału przyniósł Konrad Kirch SJ, Enchiridion fontium historiae ecclesiasticae antiquae, editio nona, Freiburg Br. 1965.

Obok wydań w językach oryginalnych omawiane dokumenty zaczęły się pojawiać w przekładach na języki nowożytne. Najobszerniejszym, jak dotąd, zbiorem jest praca hiszpańskiego jezuitę, prof. Uniwersytetu Gregoriańskiego w Rzymie, José Zameza SJ, La Roma pagana y el cristianismo. Los mártires del siglo II, De Venta-Roma-Madrid 1941, s.775. Jeśli się zważy, że w tym olbrzymim dziele, omawiającym tylko dwa pierwsze wieki, teksty autorów pogańskich zajmują strony 1-356, to widać jasno, że autor uzupełnił teksty mówiące wprost o chrześcijaństwie tekstami obrazującymi stan umysłowości ludzi ówczesnych i ich wyobrażenia religijne. Dał więc bogaty materiał do tła religijnego epoki.

Inny mały, ale mądrze i praktycznie opracowany zbiorek ukazał się jeszcze przed wojną w przekładzie niemieckim jako 28 zeszyt serii Schönings Sammlung Kirchengeschichtlicher Quellen und Darstellungen. 28 Heft. Texte zur Ältesten Kirchengeschichte aus

nichtchristlichen Autoren von Dr Theol. Karl Guggenberger. Verlag Ferdinand Schöningh, Paderborn. Tytułową formułę "autorzy niechrześcijańscy" rozumiał Guggenberger w ten sposób, że do autorów pogańskich dołączył historyków żydowskich, konkretnie Józefa Flawiusza z jego świadectwami o św. Janie Chrzcicielu, Herodzie Agrypie, o zburzeniu Jerozolimy w 70 r., o apostołe Jakubie Młodszym i tzw. Testimonium Flavianum.

Jak na tym tle przedstawia się zbiorek W. Den Boera? Jest on niewielki, bo zawiera tylko 16 nazwisk autorów, których teksty podano w oryginale greckim bądź łacińskim. Autor zastosował więc surową selekcję w wyborze. Pomiął dokumenty cesarskie o prześladowaniach, robiąc jedyny wyjątek dla reskryptu Hadriana do Minucjusza Fundana, prokonsula Azji /ok. 125 r./. Z niektórych autorów przytoczył tylko jedno albo dwa zdania. Porfiruszowi poświęcił 10 stron, Julianowi Apostacie 8, Celsusowi 7, Ammianowi Marcellinowi 3. Ani co do doboru tekstów, ani co do ich rozmiarów nie można czynić autorowi zarzutów, bo był ograniczony ilością przyznanego mu miejsca, o czym szczerze pisze w przedmowie do drugiego wydania /s. 4/. Z miejsca zaś w narzuconych sobie warunkach wywiązał się wzorowo. Żał mi tylko, że brak w zbiorze tekstów Swetoniusza i Kasjusza Diona o prześladowaniu arystokracji rzymskiej przez Domicjana, w którym zginął Acyliusz Glabrio, Flawiusz Klemens, a Domitilla została relegowana na Pandaterię. Cenna jest bibliografia ogólna do całego zbioru. Poszczególni autorzy, czy teksty otrzymali również osobną, szczegółową bibliografię. Komentarza jakiegokolwiek brak, co tłumaczy się charakterem książeczki służącej do ćwiczeń seminaryjnych. Upomniałbym się jednakże o wskazanie źródeł, z których pochodzą fragmenty Porfirusza. Same numery według Harnacka niczego nie powiedzą studentowi, gdyby chciał zbadać kontekst, w którym dana wypowiedź Porfirusza występuje u Hieronima, Makariusza Magnesa czy u innych. To samo dotyczy tekstów Juliana Apostaty. Przy Ammianie Marcellinie XXI 16, 18 /s. 44/ nie podano, o kogo tu chodzi. A chodzi o cesarza Konstancjusza. Ta sama uwaga odnosi się do tekstu XXII 5, 1-4, w którym jest mowa o Julianie Apostacie.

Na koniec małe wyjaśnienie, dlaczego omawiam pozycję sprzed kilkunastu lat? Książki zagraniczne docierają do nas czasami z wielkim opóźnieniem. Nie zwalnia nas to jednak od ich omawiania, jeżeli swoją wartością na to zasługują. Co wobec tego po-

wiedzieć o takich czasopismach, jak: "Theologische Revue", "Theologische Literaturzeitung", "Zeitschrift für Katholische Theologie" czy "Recherches de science religieuse", w których znajdują się od czasu do czasu recenzje spóźnione o 10 lat?!

Andrzej Bober SJ

2. P.Jay, L'exégèse de saint Jérôme d'après son "Commentaire sur Isaïe", Paris 1985, Études Augustiniennes, s.496.

Historia egzegezy patrystycznej, której niezwykle rozwój obserwujemy w ostatnich latach, wzbogaciła się o kolejną, od dawna potrzebną pracę, która jest zarazem imponującą syntezą egzegezy św. Hieronima. Jej autor, aktualnie profesor Instytutu Latynistyki Uniwersytetu w Rouen we Francji, prezentuje nam wyniki swoich badań nad teorią i praktyką egzegetyczną wielkiego Ojca Zachodu. I chociaż P.Jay bezpośrednim przedmiotem własnych analiz uczynił "Komentarz do Izajasza", to jednak świadomie dążył do stworzenia całościowego obrazu hieronimowej egzegezy. Wskazuje na to wyraźnie zarówno struktura pracy jak i szerokie tło historyczno-literackie rozważanych w niej problemów. We Wstępie /s. 11-18/ autor omawia dotychczasowe prace poświęcone egzegezie Hieronima i w tym kontekście formułuje własny program badawczy. Daje do zrozumienia, że jest krytycznie nastawiony do wszelkich uogólnień nie mających wystarczającego pokrycia w tekstach. Właśnie źródłowość oraz gruntowne i wszechstronne analizy filologiczne stanowią o szczególnej wartości omawianego tutaj dzieła. W krytycznym korzystaniu ze źródeł ujawnia autor budzący szacunek perfekcjonizm, zaś szeroko zakreślony plan pracy świadczy o godnym pochwały maksymalizmie zamiarów.

Wszechstronność w podejściu do tematu dobrze ukazują kolejne rozdziały rozprawy. W rozdz. I /Situation du "Commentaire sur Isaïe", s.19-67/ rozważa autor dwa zagadnienia wstępne: dzieje formacji egzegetycznej Hieronima oraz genezę "Komentarza do Izajasza". Rozdz. II /Philologia sacra, s.69-126/ przynosi wiele ciekawych informacji na temat techniki komentowania Pisma św. oraz kilka ważnych ustaleń odnośnie przekazów tekstu Biblii, jakimi dysponował Hieronim; autor twierdzi /przeciw P. Nautinowi, że